

İstanbul Kültür Üniversitesi
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi

UTEK 2007

27-28 Ağustos 2007

B i l d i r i l e r

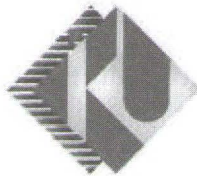
Türkçenin Söz Dizimi ve
Türk Edebiyatında Üslûp Arayışları

c. 1

Türkçenin Söz Dizimi

Editör

Hayati DEVELİ

İstanbul Kültür Üniversitesi

İstanbul 2009

KELİME GRUPLARINI NASIL TASNİF EDELİM?

Halil İbrahim USTA (Ankara)*

ÖZET

Türkçe sözdizimi ile ilgili bazı kaynaklarda kelime grupları hiç tasnif edilmeden rastgele anlatılmışken; bazılarında ise, çeşitli gruplar, bölümler, sınıflar altında ele alınmıştır. Söz konusu tasniflere dikkatlice bakılınca bunlarda da –hemen hemen– ortak denilebilecek bir özellik dikta-ti çekmektedir: Bu birkaç tasnife esas alınan “ölçütler” belirsizdir. Bu tasniflerde “aynı böl-üm”de yer alan kelime gruplarını oluşturan öğelerin, bazen görevine bazen türüne bazen de anlamına bakılarak seçildiği anlaşılmakta; buna karşılık yine de aynı grupta ele alınmış oldukları görülmektedir. Böylece dikkatler farklı konular(görev, tür, anlam) üzerine çekilmekte, Türkçe söz dizimindeki kelime gruplarının karakteristiklerini tanımada çeşitli zorluklar ortaya çıkmak-tadır.

Konuya bu açıdan yaklaşınca, kelime gruplarını “kuruluş” bakımından tasnif etmek bir ihtiya-ç haline gelmektedir. “Kuruluş” sözü ile kelime gruplarının kendi iç kurallarına bağlı olarak işleyen mekanizma kastedilmektedir.

Burada yaptığımız sınıflandırma, yapılacak veya yapılmış olan diğer tasnifleri reddetmez, onların hükmünü kaldırmaz. Ancak, bundan sonra yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamayı amaçlar. Tanımlama, niteleme veya belirtme amaçlı bütün çalışmalarda, “tür, hacim, ağırlık, fonksiyon, değer vb.” ölçütler ayrı ayrı kullanılabilir. Bunların biri diğerinin önemini azaltmaz. Fakat asıl yanlış olan, birden çok özelliği dikkate alarak yapılmış olan sınıflamalardır. Bu du-rumda varılan sonuç, tam olarak algılanamaz.

Anahtar kelimeler: sözdizimi, kelime grupları, tamlamalar, sınıflandırma.

ABSTRACT

As, in some grammar materials about syntax word compounds are treated aimlessly, without being classified as they should be, in others, they are treated under different groups, categories or classifications. When one analyzes carefully these classifications, he finds out that they have a common feature that draws his attention: The criteria on which these few classifications are based on, are quite ambiguous. In these classifications, we understand that the elements of the word compounds which are placed in the same category, are chosen either on the basis of their meaning or on the basis of their function. On the other hand, it is seen that they are treated in the same group, after all. This way, the attention is drawn on different topics (function, word category or semantics) and we would face lots of difficulties if we tried to find the real

* Prof.. Dr., Ankara Üniversitesi.

characteristics of the word compounds in syntax. When we approach from this perspective, we observe that it is necessary to classify the word compounds from the point of view of the “formation”. With “formation” we mean the mechanism of the word compounds that works strongly related to its internal rules. The classification presented here, does not reject any of the previous or future classifications and doesn’t deny their validity either. It aims only to make a contribution to the works that will be made from now on. In all works aiming to define, qualify or emphasize the word compounds, the criteria such as “word category, volume, weight, function, value and so on” may/should be used separately. Using only one of those criteria, won’t diminish the value of the others left. What is really wrong with these classifications, is the fact that they take into account more than one characteristics at the same time. The results thus obtained, are not clearly understood by readers.

Keywords: syntax, word compounds, determination, classification.

Giriş

“Sözdizimi” başlığını taşıyan yayınlarda herhangi bir sıra gözetilmeden - fakat mutlaka birbiri ardınca - kelime grupları ve cümleler incelenir, örneklendirilir. Hâlbuki:

Sözdizimi asıl olarak iki aşamada incelenir:

a) Geniş (majör): Cümledeki dizimi¹ konu alır (syntax, синтаксис). [Cümleleri ve cümlenin ögesi olarak kelime gruplarını inceler.]

b) Dar (minör): Kelime gruplarındaki dizimi² inceler (syntagma, синтагма³). [Kelime grubunu cümlenin ögesi olarak değil, başlı başına bir dil birliği olarak inceler.]

Buna göre, yazılı veya sözlü dildeki cümleler ile bu cümlelerin kurucu öğelerinden olan kelime gruplarının dizim ilişkileri farklı yöntemlerle ele alınır.

¹ “SÖZDİZİMİ veya DİZİMLEME (Nahiv, Syntaxe) Bir düşünceyi anlatacak olan kelimeleri veya tümceleri uygun bir sıraya koymakla beraber, karşılıklı durum ve ilgilerine göre de onları gramerce şekillendirip birbirine bağlama işi.” (Dilbilim Terimleri Sözlüğü, 177-178)

² “İM DİZİSİ İLİŞKİSİ (Rapport syntagmatique) Kelimeler bir im dizisi meydana getirdikleri vakit “aralarında im dizisi ilişkisi var” denir; im dizisi dışında kaldıkları zaman hatıra getirdikleri başka kelimelerle olan ilişkileri ÇAĞRIŞIM İLİŞKİSİ (Rapport associatif) adını alır.” (Dilbilim Terimleri Sözlüğü, 114)

³ “İM DİZİSİ (Syntagme) Daha özel bir kavram meydana getirmek üzere bir araya gelmiş iki veya ikiden artık söz işareti. *Beyaz kâğıt, Eve gitmek* gibi. (Dilbilim Terimleri Sözlüğü, 114)

Bu iki dizim arasında farklılıkların bulunması, dil dışı kaynaklara bağlanabileceği gibi aslen dil içi kuralların sonuçları olarak dikkate alınmalıdır. Geniş ve dar dizim arasındaki farklılıklar yanında, az veya çok olabilen benzerlikler de söz konusudur. Ancak bu benzerlikler hiçbir zaman tümevarım yöntemi kullanılarak dil içi gelişmelerin açıklanmasında kullanılamaz. “Geniş dizimde “x” kuralı varsa, dar dizimde de benzeri “x” kuralı bulunur.” biçimindeki kesinlemeler yapmak dilciliğin tabiatına aykırıdır. Aynı zamanda bunun karşıtı bir ifade de makul ve mantıklı bir çıkarım sayılamaz.

Ancak Őu da belirtilmelidir ki, dar dizim (minör syntax = синтаґма), geniş dizim (majör syntax = синтаксис)den, dolayısıyla, tarihsel gelişimin dil içi ve dil dışı süreçlerinden etkilenir. Bu etki, dil içi ve diller arası karşılaştırmalı çalışmalar yapılmadan anlaşılabilir.

Geniş ve dar dizim arasındaki benzerlik ve farklılıkların, tarihsel karşılaştırmalı incelemeler sonucunda ortaya konulması, günümüzde yapılacak olan dil ve üslup çalışmalarının hareket noktası olacaktır. Aksi takdirde varılacak yargılar veya sonuçlar, tutarlı olmayabilir.

Türkiye Türkçesinde de durum farklı değildir. Cümlenin ve kelime gruplarının dizimi, dil içi ve dil dışı sebeplerle tarihsel gelişim sürecinde kısmen birbirinden farklı çizgilerde yürümüş, kısmen de birbirine benzer gelişim yollarını tercih etmiştir.

Kelime gruplarını “kuruluşlarına göre” tasnif etmek gerekli midir?

Dilbilgisinin bütün bölümlerinde (fonetik, morfoloji, semantik) ayrıntılı tasnifler yapılmış olmasına rağmen, sözdiziminde cümleler üzerinde yoğunlaşmış, çoğunlukla cümle türleri üzerinde durulmuş, cümlenin kuruluşu hakkında detaylı incelemeler yapılmış, her nedense kelime gruplarını “kuruluşlarına göre” tasnif etmede fazla gayret sarf edilmemiştir. Buna karşılık bazı dilbilgisi kitaplarında rastlanan tasniflerde ise, “kuruluş” yerine “kelime gruplarının cümlede aldıkları görev”in veya “kalıplaşma”nın dikkate alındığı görülmektedir.

Belki de bunun sebebini başka yerde aramak gerekir:

1. İlk olarak kelime grupları yargısız anlatımlar olduğu için, cümle ele alınmış fakat kelime grupları gözden kaçmış olabilir.

2. Kelime grupları cümlede mutlaka bir ögenin bünyesi içinde bulunmak zorundadırlar. Dolayısıyla cümledeki görevleri itibariyle dikkate alınmış, “yapıları” önemsenmemiş olabilir.

3. Zaten her bir kelime grubu için bir adlandırma vardır. (İsim tamlaması, sıfat tamlaması vb) Bunları yeniden ortak “kuruluş” özelliklerine göre gruplandırarak anlatmak gerekli görülmemiş olabilir.

İlk olarak, cümlenin yapı taşları anlamlı kelimeler, görevli kelimeler ve ekler değil, kelime gruplarıdır. Bu sebeple kelime grupları tasnif edilmelidir. İkinci ola-

rak, dilbilgisi konularını gruplandırarak anlatmak, zıtlıkları ve benzerlikleri daha açık olarak görmemizi ve göstermemizi sağlayacaktır. Üstelik Türkçe dilbilgisindeki hemen her konu – birbirinden farklı şekillerde olsa da – tasnif edilmişken, kelime gruplarını da yapılarına(kuruluşlarına) göre sınıflandırmak yararlı olacaktır.

Tasnif yolları neler olabilir?

Kelime grupları, dilbilgisinin diğer alanlarındakine benzer yollarla tasnif edilebilir. Kelime grupları,

Kuruluşlarına göre,
Kullanımlarına göre,
Kelime türlerine göre,
Kalıplaşmış olup olmamasına göre

tasnif edilebilir.

Türkçe sözdizimi ile ilgili bazı kaynaklarda kelime grupları hiç tasnif edilmeden rastgele anlatılmışken; bazılarında ise, çeşitli gruplar, bölümler, sınıflar altında ele alınmıştır. Söz konusu tasniflere dikkatlice bakılınca bunlarda da – hemen hemen– ortak denilebilecek bir özellik dikkati çekmektedir: Bu birkaç tasnife esas alınan “ölçütler” belirsizdir. Bu tasniflerde “aynı bölüm”de yer alan kelime gruplarını oluşturan öğelerin, bazen görevine bazen türüne bazen de anlamına bakılarak seçildiği anlaşılmakta; buna karşılık yine de aynı grupta ele alınmış oldukları görülmektedir. Böylece dikkatler farklı konular(görev, tür, anlam) üzerine çekilmekte, Türkçe söz dizimindeki kelime gruplarının karakteristiklerini tanımada çeşitli zorluklar ortaya çıkmaktadır.

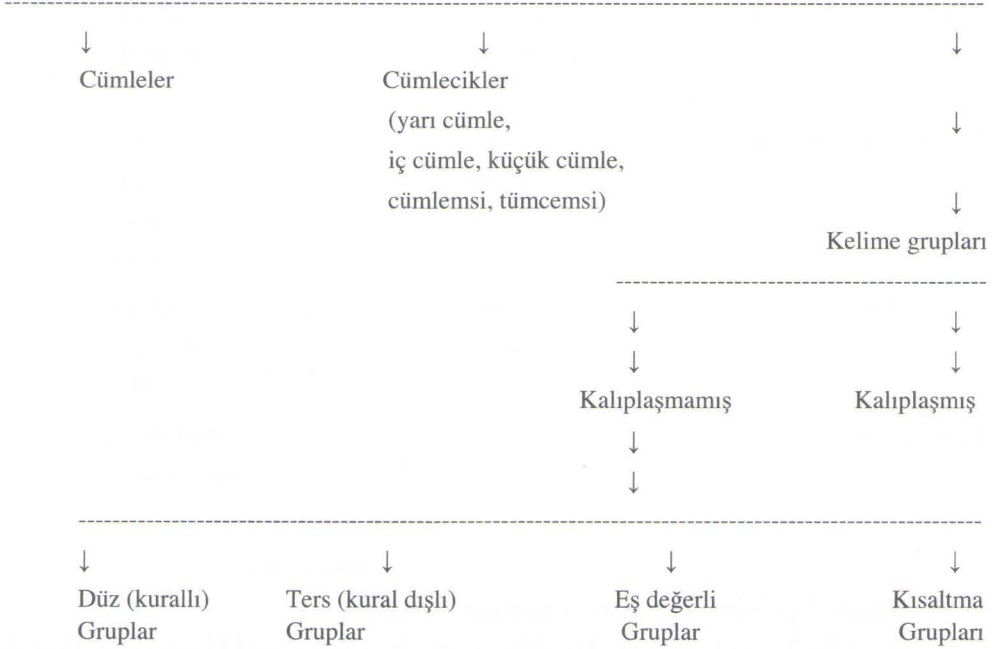
Konuya bu açıdan yaklaşınca, kelime gruplarını “kuruluş” bakımından tasnif etmek bir ihtiyaç haline gelmektedir. “Kuruluş” sözü ile kelime gruplarının kendi iç kurallarına bağlı olarak işleyen mekanizma kastedilmektedir.

Kuruluşlarına göre kelime grupları

Burada yaptığımız sınıflandırma, yapılacak veya yapılmış olan diğer tasnifleri reddetmez, onların hükmünü kaldırmaz. Ancak, bundan sonra yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamayı amaçlar. Tanımlama, niteleme veya belirtme amaçlı bütün çalışmalarda, “tür, hacim, ağırlık, fonksiyon, değer vb.” ölçütler ayrı ayrı kullanılabilir. Bunların biri diğerinin önemini azaltmaz. Fakat asıl yanlış olan, birden çok özelliği dikkate alarak yapılmış olan sınıflamalardır. Bu durumda varılan sonuç, tam olarak algılanamaz.

Uzun zamandır üzerinde çalıştığım ve derslerde de uygulama fırsatı bularak “deneysel” açıdan sınıfıdığım bu tasnif, ana hatları ile şöyledir:

Sözdizimi

Burada yapılan tasnif denemesinde, kelime gruplarının “kuruluş”larındaki ortak özelliklerden hareket edilmiştir. Bu aynı zamanda, kelime grubunu oluşturan öğelerin “bir araya geliş tarzları”na göre yapılan bir tasniftir. Bu tasnife dikkatle bakılınca görülecektir ki, aynı başlık altında gösterilen kelime gruplarının adlandırılmasında da ortaklık vardır. Buna göre Türkiye Türkçesinde kelime grupları, aşağıdaki şekilde dört farklı tip altında incelenebilir:

Birinci Tip: Düz (Kurallı) Kelime Grupları

Bu bölümde yer alan kelime gruplarının ortak özelliği, anlam yükünü üzerinde taşıyan bir “asıl öge” ile bu ögeyi çeşitli şekillerde niteleyen, tanımlayan, tamamlayan veyahut da örnekleyen bir “yardımcı öge”nin bir araya gelmiş olmasıdır. Bu kelime gruplarında yardımcı öge önce, asıl öge sonra gelmekte ve Türkçenin tamlama sistemindeki düzene uymaktadır. Bakış açımız bu olunca, grupların ekli veya eksiz kurulmuş olması, bir çelişki teşkil etmemekte; üstelik yapılan tasnifi kolaylaştırmaktadır.

Birinci tipteki kelime grupları şunlardır: *belirtili isim tamlaması, belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, ünlem grubu.*

	Yardımcı öge	asıl öge
belirtili isim tamlaması	<i>piyasaların</i> <i>boruların</i> <i>fakültenin</i>	<i>İşleyişi</i> <i>uzunluğu</i> <i>bahçesi</i>
belirtisiz isim tamlaması	<i>İçme</i> <i>konut</i> <i>alarm</i> <i>tatil</i>	<i>Suyu</i> <i>kredisi</i> <i>sistemi</i> <i>beldesi</i>
sıfat tamlaması	<i>Son</i> <i>gerçek</i> <i>yakın</i>	<i>Çalkantı</i> <i>kanıtlar</i> <i>arkadaş</i>
ünlem grubu	<i>Ey</i> <i>Ey</i>	<i>Türk gençliği</i> <i>tatlı ve ulvî gece</i>

niteleme yönü

İkinci Tip: Ters (kural dışı) Kelime Grupları

Bu bölümde yer alan kelime gruplarında da anlam yükünü üzerinde taşıyan bir asıl öge vardır, fakat bu öge yardımcı öğeden önce gelir. Bu hâliyle grup, birinci tipteki grupların ve Türkçenin tamlama sistemindeki dizime aykırı bir durum arz etmektedir.

İkinci tipe giren kelime grupları şunlardır: *edat grubu*, *unvan grubu*, *birleşik fiil*.

	asıl öge	yardımcı öge
edat grubu	<i>Öğleden</i> <i>bugüne</i> <i>görünüşe</i>	<i>Sonra</i> <i>kadar</i> <i>göre</i>
unvan grubu	<i>Cem</i> <i>Ali</i> <i>Nasrettin</i>	<i>Sultan</i> <i>Ağabey</i> <i>Hoca</i>
birleşik fiil	<i>İkaz</i> <i>önlem</i> <i>dikkat</i>	<i>Vermek</i> <i>almak</i> <i>çekmek</i>

tamamlama ~ niteleme yönü

Üçüncü Tip: Eş Değerli Kelime Grupları

Bu üçüncü tipte yer alan kelime gruplarında öğeler, grubun anlam yükünü, vurguyu ve görevi eşit olarak paylaşırlar. Bu türden kelime gruplarında yardımcı ve asıl öge ayırt edilmez. İki öge eşit görevli, eşit vurgulu olarak bir araya gelir ve oluşturulan kelime grubunun anlam yükünü birlikte ifade ederler.

Üçüncü tipteki kelime grupları arasında şunlar sayılabilir: *tekrar grubu*, *bağlama grubu*, *sayı grubu*.

	asıl öge	asıl öge
tekrar grubu	<i>Zaman</i> <i>ufak</i>	<i>Zaman</i> <i>tefek</i>
bağlama grubu	<i>Belge vebilgiler</i> <i>Fakülte veya yüksekokullar</i> <i>ağustos böceği ile karınca</i>	
sayı grubu	<i>On</i> <i>elli</i> <i>doksan</i>	<i>Dokuz</i> <i>beş</i> <i>üç</i>

—
niteleme yönü

Dördüncü Tip: Kısaltma Grupları

Bu bölümde “kısaltma grupları” adı verilen kelime grupları yer almaktadır. Bu gruplarda da yardımcı ve asıl öge diye bir ayırım yoktur. Öğeler anlam yükünü eşit olarak paylaşırlar. Fakat her iki öge arasındaki bağlantıyı ad durumu ekleri ve iyelik ekleri kurar. Ekler, birinci öge üzerinde bulunur.

Bu dördüncü tipte yer alan grupların diğerlerinden farkı, adlandırmanın grubu oluşturan öğelere bakılarak değil, grupta öğeleri birbirine bağlayan eklere göre yapılmış olmasıdır.

Dördüncü tipteki kelime grupları kısaltma gruplarıdır. Bunlar şu ekleri alarak grup oluştururlar: *iyelik*, *belirtme*, *yönelme*, *bulunma*, *ayrılma*, *vasıta*, *eşitlik*.

	asıl öge	ek	asıl öge
iyelik	<i>hatır-</i>	<i>-ı</i>	<i>sayılır</i>
	<i>din-</i>	<i>-i</i>	<i>bütün</i>
	<i>baş-</i>	<i>-ı</i>	<i>boş</i>
belirtme	<i>yüz-</i>	<i>-ü</i>	<i>aşkın</i>
yönelme	<i>susuzluk(ğ)-</i>	<i>-a</i>	<i>mahkâm</i>
	<i>para-y-</i>	<i>-a</i>	<i>düşkün</i>
	<i>birbirin-</i>	<i>-e</i>	<i>yapışık</i>
bulunma	<i>yük-</i>	<i>-te</i>	<i>hafif</i>
ayrılma	<i>kendin-</i>	<i>-den</i>	<i>küçük</i>
	<i>dün-</i>	<i>-den</i>	<i>razı</i>
vasıta	<i>tasarımı-y-</i>	<i>-la</i>	<i>farklı</i>
	<i>hasret-</i>	<i>-le</i>	<i>dolu</i>
eşitlik	<i>yaş-</i>	<i>-ça</i>	<i>büyük</i>
	<i>boy-</i>	<i>-ca</i>	<i>uzun</i>

niteleme yönü

Sonuç

Buraya kadar yapılan tasnif, yeterli ve en son şekil olarak kabul edilmemelidir. Eğer daha farklı “mekanizma”lar ile karşılaşırsak, onları da bu tabloya ekleyebiliriz. Fakat bu tasnifi geliştirmek için mutlaka bir yerden başlamak gerekir. Bu konunun seçilmesindeki amaç, konuyu araştırmacıların dikkatine sunmak ve tartışmaya açmaktır.

Sonuç olarak, Türkçenin tamlama sistemi hakkında şu yargılara varılabilir:

Türkçede sözcüklerin niteleme fonksiyonu, çoğunlukla, sözdiziminde ileriye doğru bir vektör halindedir. (I. TİP, *kendinden sonraki kelimeyi niteleme*)

Tarihsel gelişim sürecindeki değişimler sonucu bu vektör, geriye doğru bir yönelim de kazanmıştır. (II. TİP, *kendinden önceki kelimeyi tamamlama*)

Türkçede herhangi bir nitelemeye başvurmadan, paylaşımlı olarak da (görev ve anlam yükünün paylaşımı ile) grup kurulabilmektedir. (III. TİP, *eş değerli*)

Türkçede grubu oluşturan ögeler arasındaki ilginin şiddetini, türünü, işlevliğini yalnız ögeler değil, “çekim ekleri” de etkileyebilir. (IV. TİP, *kısaltma*)

KAYNAKÇA

- AХМАНОВА, О. С. (2005), *Словарь лингвистических терминов*. Москва: URSS, 408–411
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986), *Türk Dilbilgisi*, Ankara: TDK (2. Baskı)
- БАСКАКОВ, А. Н. (1974), *Словосочетания в современном турецком языке*. Москва: Академия наук СССР
- Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (1949). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ГАДЖИЕВА, Н. З.; Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ, (1986). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (синтаксис)*. Москва: Академия наук СССР.
- НАТІРОĞLU, Vecihe (1963), "Kelime Grupları ve Kuralları". *TDAY-Beleten 1963*, 203–244.
- КОÇ, Nurettin (1990), *Yeni Dilbilgisi*. İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- КРАСНОВ, Ф.А. (2003), "Парадигматический и синтагматический аспекты фразеологии".
- ŞİMŞEK, Rasim (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon.
- <http://www.krsu.edu.kg/vestnik/2003/v2/a04.html>